

Håndarbejde

– *et pigefag i drengeskolen*

Af Minna Kragelund

Håndarbejde er ikke – og har aldrig været – et fag, der kun tager sig af teknisk oplæring. Nok skal sting og masker læres, men samtidig foregår der en karakterdannende proces. Inden for de sidste 100 år har målet for disse dannende processer ændret sig, ligesom vægtningen af denne side af faget har været forskellig.

Omkring århundredskiftet skulle pigerne i håndarbejdstimerne lære akkuratesse, flid, agtpågivenhed, sparsommelighed, renlighed og tålmodighed samt opøve husligt sindelag, så de kunne udføre de nødvendige kvindelige håndarbejder i et almindeligt hjem.¹⁾

I 1930'erne skulle børnene ikke blot lære det nyttige og praktiske inden for syning, klipning og strikning. Skolen skulle tillige udvikle deres smag, så de kunne fremstille tøj og bidrage til hjemmets udstyr på en sådan måde, at det blev smukt.²⁾

I 1970'erne – og 80'erne – skal eleverne erhverve et grundlæggende kendskab til arbejdet med tekstiler, og deres skabende evner, initiativ og selvstændige smag skal udvikles. Ligeledes skal elevernes vurderende holdning udvikles, og de skal orienteres om tekstilers udformning i andre kulturer.³⁾

Ved at skrive om fagets historie skrives samtidig kvindehistorie, idet normer og vurderinger uden for skolen så tydeligt afspejles i argumenter og mål for faget. Skolen skal lægge grunden til den voksne kvindes kvalifikationer, så hun kan – og vil – opfylde de krav, der stilles til hende. Her tænkte man tidligere først og fremmest på kvinden som mor og hustru og hendes deraf følgende placering i kernefamilien. Ovenstående citater fra 1900-80 viser lidt om, hvordan målene for undervisningen ændrede sig i takt med samfundsudviklingen og opfattelsen af kønsroller.

Ser man imidlertid på fagets historie, så er der to tidspunkter, hvor der virkelig sker nytænkning både pædagogisk og praktisk. Det sker omkring 1890 og omkring 1960. Vægten i denne artikel ligger på den første periode, idet teksten bygger på indsamlet, men endnu upubliceret materi-

*Emilie West var ansat
som kommunelærerinde
på Frederiksberg fra
1877-1907. Hun skrev i
1889 den første lærebog
på dansk i metodisk
håndarbejdsundervisning.*

ale til en undersøgelse om netop denne periode. I en 5-årig stipendietid på Danmarks Lærerhøjskole har jeg bearbejdet fire store kildegrupper til belysning af fagets historie: 1) lærebøger, 2) lovtekster, vejledninger m.m., 3) fremstillede håndarbejder og 4) arkivalier og publicerede tekster. Et konkret resultat af stipendietiden er udgivelsen af en bibliografi om faget set i samfundsmæssig sammenhæng, og bogens 1725 titler kan lede til litteratur om selv ret specifikke dele af faget.⁴⁾

Denne artikel koncentrerer sig om håndarbejdsundervisningen af folkeskolens børn. Den kommer ikke ind på privatskolernes forhold, ligesom den ikke berører håndarbejdsundervisning af unge og voksne, f.eks. i aftenskolen eller på højskoler.

Tidsmæssigt behandler artiklen som nævnt perioden fra 1880 til i dag.

Det er i det tidsrum, man kan tale om reel håndarbejdsundervisning, og det er samtidig den periode, hvor der – groft sagt – har eksisteret en lærerindeuddannelse.

Betydning af ordet håndarbejde

I middelalderen og op til omkring år 1800 forstod man ved *håndarbejde* det arbejde, der var skabt af hånden, det vil sige af mennesket. Det modsvarede af det overjordiske eller åndens arbejde.

I forbindelse med industrialiseringen i 1700- og 1800-årene skiftede ordet indhold og udtrykker modsætningen mellem håndens arbejde og maskinernes arbejde. Når man dengang sagde håndarbejde, så mente man fortrinsvis mandligt håndarbejde, der kunne tangere håndværk, hvor mange forskellige materialer blev forarbejdet, f.eks. træ, pap, vidjer eller glas. Når man sagde »kvindeligt håndarbejde« eller »kvindelig håndgerning«, ville man ad sproglig vej indkredse en bestemt type af håndens arbejde, nemlig den tekstile, der var så typisk for kvinder, og som hørte til ethvert hjemms gøremål.

I løbet af vort århundrede holder man op med at sætte ordet kvindeligt foran håndgerning eller håndarbejde, fordi det efterhånden blev underforstået, at det er en kvindelig beskæftigelse.

I de sidste 5 årtier har man foretrukket at sige håndarbejde frem for håndgerning, når man som pædagog taler om skolefaget håndarbejde. Faget skulle – og skal – ikke betragtes som en oplæring til en gerning, som den voksne kvinde er kaldet til, men skal betragtes som et skolefag, der både har almindelige mål og specifikke faglige og pædagogiske mål. Og hvis særkende bl.a. er arbejde med hænderne.

Drenge har efter skoleloven i 1975 fået håndarbejde som obligatorisk fag i 4. klasse. Så nu er det ikke mere underforstået, at faget kun er kvindeligt!

Tradition og forandring

Der har altid været tradition for, at piger skulle lære håndarbejde. Det hørte med til de arbejdsområder, som kvinder havde ansvaret for, og den nødvendige viden gik fra generation til generation. Det har man i århundreder klaret inden for hjemmets fire vægge.

Forandringen i pigernes tekstile opdragelse begyndte i løbet af 1800-årene, hvor skolen lidt efter lidt påtog sig en del af ansvaret. Det skyldes bl.a., at man i skolekredse var utilfreds med den oplæring, der skete i

hjemmene. Dels mente man, at den lagde for megen vægt på det pyntelige, f.eks. broderi, dels så man med bekymring på, at familie- og erhvervsmøn-
stret ændrede sig, så mange mødre ikke mere kunne eller havde tid til
at lære deres døtre de fornødne tekstile færdigheder. Skolen så det derfor
som sin pligt at overtage denne del af opdragelsen, så pigerne som voksne
kunne forsyne deres familie med tøj og vedligeholde det. Og så pigerne
inden giftermål kunne gøre god fyldest som tjenestepiger.

Skolen havde en meget entydig opfattelse af, hvad pigerne havde –
og fik – brug for, og som i alle andre af skolens fag blev der afgrænset
et pensum. Også undervisningsmetoden fastlagdes. Men alt dette skete
ikke på én gang eller på samme måde overalt, bl.a. fordi der dengang
var tre skoleordninger i Danmark. Artiklens overskrift – et pigefag i dren-
geskolen – hentyder til tre andre forhold, der fik betydning for fagets
udvikling: for det første var det relativt sent, at piger kom ind i de offent-
lige skoler i så stort et omfang som drenge. For det andet var det sent
i skolens historie, at kvinder kunne få en pædagogisk uddannelse og såle-
des give en undervisning, hvor fag og pædagogik blev samarbejdet. For
det tredje var det langt senere, at faget håndarbejde blev obligatorisk
på landsplan.

Skolerne i København

For 100 år siden havde vi tre forskellige skoleordninger, dvs. forskellige
bestemmelser for skolerne i København, i købstæderne og på landet.

København har siden 1813 haft egen skoledirektion og efter Reglement
af 29. juli 1814 – kendt som Almueskoleloven – skulle skolen påse, »at
Børnene tillige i eller udenfor Skolen vænnes til Håndarbejde«. ⁶⁾

De offentlige skoler var dels kirke-, sogne- og fattigskoler, og i hvert
fald for fattigskolernes vedkommende var der mere tale om beskæftigelse
med end om undervisning i håndarbejde. Både drenge og piger deltog.

Det var først efter Anordning af 20. marts 1844, at der blev bedre
forhold inden for det københavnske skolevæsen. Det er også efter dette
år, at der foreligger trykte årsberetninger.

Efter 1844 blev der undervist i 3½ time om dagen i de offentlige skoler,
og fagene sang, gymnastik og håndarbejde lå uden for den befalede skole-
tid, hvilket bevirkede, at pigerne fik en længere skoledag end drengene.
Kun pigerne havde nu håndarbejde.

I 1870 foreligger den første trykte plan for håndarbejdsundervisnin-
gen. ⁷⁾ Heri er modelrækken nøje opregnet, men undervisningsmetoden

nævnes ikke. Det var først på baggrund af planen fra 1876, at man begyndte at diskutere undervisningsmetode.

Iøvrigt er 1876-planen bemærkelsesværdig i forbindelse med pigesocialisering. Planen blev til på baggrund af skoledirektørens reformforslag, der bl.a. medførte, at fri- og betalingsskoler stort set fik samme ugentlige timetal. Da også drenge og piger skulle have samme timetal, blev pigernes boglige timer færre end drengenes, da disse ikke havde et fag, der modsvarerede håndarbejde.

Der gøres ingen ophævelser over denne faglige fordeling, så man må have vægtet håndarbejde som en yderst vigtig del af pigernes opdragelse!

Dette er et eksempel på, at faget håndarbejde er blevet behandlet som en særordning – et pigefag i drengeskolen. Det ses også af, at faget f.eks. sjældent omtales i de årlige beretninger på lige fod med de »almindelige« fag, hvilket vanskeliggør efterforskningen. F.eks. er der næsten aldrig specifikation af, hvilke undervisningsmidler der anskaffedes til håndarbejde. I andre fag nævnes f.eks. kort og dyr.

Skolerne i købstæderne og på landet

Ifølge »Anordning for Almue-Skolevæsenet i Købstæderne i Danmark, Kiøbenhavn undtagen« fra 1814 skulle der oprettes håndarbejdsskoler både for drenge og piger. Drengene skulle oplæres i forskellige håndværk, mens pigerne skulle arbejde med tekstilt håndarbejde.⁸⁾ Undervisning ud fra en pædagogisk synsvinkel har der ikke været tale om.

I mange købstæder fik skolevæsenet en fastere organisation efter midten af 1800-tallet, og efterhånden blev håndarbejdsundervisning en realitet. Af en indberetning fra 1890 til ministeriet for kirke- og undervisningsvæsenet fremgår det, at i samtlige 78 købstæder gav 88 skoler håndarbejdsundervisning til piger.⁹⁾

I Lov om forskellige Forhold vedrørende Folkeskolen af 24. Marts 1899 står der, at man i købstadskolerne skal undervise pigerne i kvindeligt håndarbejde. Der står imidlertid intet om, hvor mange ugentlige timer der bør undervises i, men ofte havde pigerne ligesom i København flere skoletimer end drengene, fordi de havde håndarbejdstimer hver dag.

Ved indførelsen af den schallenfeldske undervisningsmetode var det først og fremmest principperne, pigerne skulle lære. Her er øvelsen i syning af et par underbenklæder udført i papir. De er syet i 1894 af Anna Larsen i Hørve kommuneskole. (Odsherreds Museum, nr. F 30 b).

For købstadskolerne kom der først en ministeriel undervisningsplan den 1. august 1921, så indholdet af undervisningen kunne inden da være ret forskellig fra skole til skole. Imidlertid vidner mange overleverede håndarbejder om en efter tidens opfattelse god og omfattende håndarbejdsundervisning.

I landsbyskolerne var der i den første halvdel af 1800-tallet kun ansat én lærer hvert sted, og det var en mand, der naturligvis ikke underviste i håndarbejde. Det måtte derfor være en kvinde »udefra«, der tog sig af håndarbejdsundervisningen, hvis der overhovedet blev givet nogen. Denne kvinde havde sjældent en pædagogisk baggrund.

Undervisningen kunne finde sted i en såkaldt håndgerningsskole, der kunne have et mere eller mindre privat tilsnit.¹⁰⁾ Måske foregik undervisningen i skolens lokaler, men det var ligeså ofte, at den foregik privat hos en kvinde, der kunne være engageret af den stedlige skolekommission til at give pigerne frivillig undervisning i håndarbejde. Undervisningen kunne også være organiseret af en forening eller anden form for institution, f.eks. Dansk Husflidsselskab, der tillige fik betydning for lærerindeuddannelsen.

Vi skal helt frem til skoleloven af 24. marts 1899 for at finde officielle direktiver om håndarbejdsundervisningen i den landsbyordnede skole. Heri står der: »Hvor der i Skoledistriktet er ansat en Lærerinde, skal der ogsaa undervises i kvindelig Haandgerning.« Faget blev altså ikke obligatorisk i landsbyskolen, hvilket det først blev med skoleloven i 1937. Alligevel var der en del landsbyskoler, der endnu i 1950'erne ikke havde håndarbejde på skemaet.

Den schallenfeldske undervisningsmetode

Af det foregående fremgår det, at håndarbejdsfaget havde forskellige vilkår i de tre skoleordninger. Dette skyldtes lovmæssige og administrative forhold, men nok lige så meget, at mange af fagets undervisere ikke havde en pædagogisk uddannelse.

Netop dette forhold var en hovedhjørnesten for den tyske pædagog Rosalie Schallenfeld, der fra midten af 1800-tallet skrev artikler og lærebøger om håndarbejde.¹¹⁾ Hun beskrev dels, hvordan håndarbejdsundervisningen fandt sted i Tyskland, dels hvordan hun mener, at den *burde* finde sted. Hun argumenterede for, at faget skulle være obligatorisk igennem hele skoleforløbet, fordi det har så stor opdragende virkning på pigerne. Hun opbyggede en undervisningsmetode, og hun stillede store krav

både til skolens/lærerindernes indsats og til lærerindernes uddannelse.

Rosalie Schallenfelf ledede et håndarbejdsseminarium i Berlin, og hun arbejdede tæt sammen med sin søster Agnes Schallenfelf, der var bestyrerinde på en pigeskole.

Det nye i metoden var først og fremmest, at eleverne selv skulle nå til erkendelse af de regler, der ligger til grund for udførelse af håndarbejde. Tidligere havde pigerne f.eks. kun udført broderiet på en særk. De havde måske også syet alle sømmene i hånden, men ikke fået noget at vide om, hvordan man kom frem til snitmønsteret.

Nu skulle de ikke alene lære tilrettelæggelsen, men de skulle også forstå den så godt, at de senere selv kunne udføre et lignende arbejde uden lærerindens vejledning.

Rosalie Schallenfelf udarbejdede en modelrække, hvis øvelser går fra det enkle til det svære, og som er bygget op over et stort antal prøver eller øvelser. Disse udføres på prøveklude uden egentlig praktisk formål, men viser stadier i arbejdsprocessen. Først når eleven har gennemarbejdet alle stadier i f.eks. strømpestrikning, får vedkommende lov til at strikke en hel strømpe.

Netop øvelsesstykkerne kendetegner den nye opfattelse af indlæringsmetode og er blevet symbolet på den schallenfelfske undervisningsmetode. Og netop disse stykker vakte stor mishag hos elevernes forældre, fordi de i deres øjne ikke kunne bruges til noget! Man var vant til, at der blev produceret færdige ting i håndarbejdsundervisningen.

Øvelsesstykkerne blev udført på stofstykker af samme bredde, f.eks. 15 cm. Alle stykker syedes senere sammen til én lang prøveklud, der således viste, hvad pigen havde lært i hele sit skoleforløb. Prøvekludene er oftest 100-175 cm lange, men kan være op til 4-5 meter. De kaldes schweizerklude, hvilket henfører til, at danske håndarbejds lærerinder lærte den nye undervisningsmetode af lærerinder fra Schweiz. Dels rejste danskere til Schweiz for at studere metoden i praksis, dels blev en schweizisk lærerinde kaldt hertil af Natalie Zahle for at give det første kursus for danske lærerinder i den schallenfelfske metode.

Egentlig skulle kludene jo have heddet tyskerklude, men Rosalie Schallenfelfs ideer vandt åbenbart kraftigst gehør i Schweiz.

Det var Pestalozzis tanker om delelementer, der vandt indpas i håndarbejdsundervisningen. Først skulle der strikkes prøver på læg, hæl og tå, før pigen kunne gå igang med at strikke en hel strømpe. ►

For Rosalie Schallenfild var det vigtigt, at pigerne lærte såkaldt nyttige håndarbejdsteknikker, dvs. strikning og syning af linned. Hun gik imod den om sig gribende pyntesyg og plæderede for, at pigerne skulle lære de grundlæggende teknikker og metoder, så de som voksne selv kunne sy og vedligeholde familiens tøj og kunne strikke strømper i enhver størrelse.

Det nye i undervisningen lå også i ønsket om, at eleverne skulle lære det samme pensum, og at øvelserne skulle udføres på samme tid og samme måde af alle elever. Disse krav kunne tilgodeses dels ved at anvende anskuelsesundervisning, dels ved at organisere klasseundervisning. Også disse to ting var nye i håndarbejdsundervisningen og stillede derfor særlige krav til lærerinden.

Rosalie Schallenfild talte i sin første bog fra 1861 kun om faget som opdragende faktor i skolen. Hun argumenterede for mange håndarbejdstimer i pigernes skoleforløb, fordi faget ikke alene øvede hånden og øjet, men også i høj grad formede sindet. Senere udgav hun bøger med nøje beskrivelse af håndarbejdsundervisning, hvor den ene disciplin behandlede efter den anden. Disse lærebøger blev forbilleder for forfattere i mange lande, bl.a. Danmark.¹²⁾

Den schallenfildske metode i Danmark

Diskussionen om den schallenfildske undervisningsmetode begyndte så småt at brede sig i danske skolekredse i 1880'erne. De pædagogiske teorier om klasseundervisning og brug af anskuelsesmidler vandt indpas i en del andre fag, og efterhånden begyndte også håndarbejds lærerinder at studere nye pædagogiske ideer og metoder til brug i håndarbejdstimerne. Det skete sideløbende flere steder, men det var pædagoger fra Natalie Zahles Skole, der var de første til at praktisere den schallenfildske metode efter en fastlagt plan.¹³⁾ Allerede i 1881 indførtes metoden i 5 klasser.

Den første offentlige skole, der indførte metoden, var Frederiksberg

Strømpereglen hørte med til det faste pensum. Reglen bestod i, at pigerne skulle lære forholdstallene udenad mellem de forskellige dele af en strømpe. Antallet af de opslagne masker var udgangspunktet for udregningen af, hvor mange omgange, der skulle strikkes til bort foroven, læg osv. Tegningen hører til den norske lærebog »Haandarbeide som Skolefag« skrevet af Marie Rosing i 1880. ►

Hansine Svan var født i 1895 og gik i Bogø almindelige skole. Fra hendes kladdehæfte gengives siderne med strømpereglen, som hun blev eksamineret i til eksamen (Møns Museum, nr. 15.821).

kommunale skolevæsen, og det skete i sidste halvdel af 1880'erne. Dette skyldes nok ikke mindst, at lærerinden Emilie West (1844-1907) var ansat her, og hun spillede en afgørende rolle for indførelse af netop den schallenfeldske metode ikke alene i børneskolen, men også i lærerindeuddannelsen.¹⁴⁾

Københavns kommunale skolevæsen fulgte tæt efter, og her udspandt der sig en kraftig debat for og imod metoden.¹⁵⁾ Denne debat skal også ses i lyset af, at mange københavnske lærerinder var aktive inden for kvindebevægelsen, og at der i København i 1891 stiftedes en forening for kommunelærerinder.¹⁶⁾

Det er svært at se, hvad kritikken mod den nye undervisningsmetode egentlig gik ud på. Diskussionen var diffus, fordi der samtidig foregik en fagpolitisk og kvindepolitisk kamp. Lærerinderne ønskede direkte indflydelse på undervisningsplanens udformning, hvilket skoledirektionen

først imødekom i 1900, hvor lærere fik sæde i et læseplansudvalg.¹⁷⁾ Hvorom alting er, så holdtes der store møder, hvor håndarbejdssagen diskuteredes. F.eks. samledes 2-300 lærere til et møde den 28.4.1890 i Danmarks Lærerforenings Københavns-Kreds,¹⁸⁾ og der er lange mødereferater og artikler i de pædagogiske blade, bl.a. *Vor Ungdom* omkring 1900.¹⁹⁾

Det var snart sagt alle dele af håndarbejdsundervisningen, der rettedes kritik imod: der nævnedes modelrækken, der især var dårlig i de små klasser. Der nævnedes øvelsesstykkerne, som hverken elever eller forældre så meningen med. Der ankedes over klasseundervisning, der mentes at sløve især de dygtige. Sinkerne, som de kaldtes, kom alligevel ikke med. Og meget andet.

Pudsigt nok har jeg ikke opfanget en eneste klage fra lærerinderne ved Frederiksbergs kommunes Skolevæsen mod den nye undervisningsmetode. Jeg fristes til at tro, at dette skyldtes to ting: dels at dette skolevæsen var langt mindre og organiseret langt mere demokratisk end det københavnske skolevæsen; dels at der på Frederiksberg var en forkæmper for metoden, nemlig Emilie West. I Københavns kommune var der ikke en lignende lederskikkelse, der kunne samle og ildne lærerinderne, så de påtog sig det ekstra arbejde, det var at lære en ny metode. For det var ikke alene en ny arbejdsform for lærere og elever, der var tale om. Det var også en ny opfattelse af lærerrollen. Lærerinden skulle trække sig tilbage fra rollen som øjeblikkelig problemløser, når f.eks. eleven ikke kunne finde ud af indtagningen til en tå. Tidligere havde lærerinden ofte selv strikket indtagningen, så eleven kunne komme videre, men nu skulle hun tilrettelægge undervisningen således, at eleven *selv* fandt frem til løsningen. Lærerinden skulle således tilrettelægge sin undervisning som en helhed. Idag ville vi nok kalde det sammenhæng. Lærerinden skulle undervise i lange, forud planlagte forløb, og hun skulle lede det enkelte barn til erkendelse af, hvordan hvert nyt problem i arbejdet skulle løses. For facit var givet. Barnets model skulle blive som lærerindens. Ingen tvivl om det. Barnets selvvirksomhed gik ud på *selv* at kunne arbejdsgangen, så det f.eks. senere kunne sy en særk uden lærerindens hjælp. Selvvirksomhed i tidens sprog havde intet at gøre med det senere anvendte begreb kreativitet. Lærerinden vidste helt bestemt, hvad der var rigtigt, og hvad der var forkert. Der var tale om en meget disciplinær undervisningsform.

Tre vigtige faktorer

Der var tre faktorer, der påvirkede håndarbejdsfagets udvikling fra ca. 1880 og helt op til 1960'erne. Det var skolernes undervisningsplaner, publicerede lærebøger og endelig lærerindernes uddannelse og ansættelsesforhold. Disse faktorer forekom for så vidt også i andre fag, men det er min påstand ud fra gennemgået kildemateriale, at for faget håndarbejde var de tre forhold årsag til, at faget blev fastlåst i en form, som lidt efter lidt mistede sit idémæssige indhold. De pædagogiske begrundelser, der udformedes i 1880'erne, levede videre i uændret form uden i væsentlig grad at blive tilpasset den udvikling, der iøvrigt skete i skolen og i samfundet.

Skolernes undervisningsplaner skulle følges nøje, – her var forholdene de samme for faget håndarbejde som for de andre fag. Timetal og pensum var fastlagt og kunne ikke fraviges. På skolerne var der inspektion, der bl.a. kontrollerede, om læreren fulgte de foreskrevne regler. Også undervisningsmetoden var fastlagt, og det var nok denne, der var mere fastlåsende end metoderne i andre fag. Undervisningsplanerne var sammen med de næsten autoriserede lærebøger med til at angive, hvad god håndarbejdsundervisning bestod i.

Den første lærebog på dansk i den schallenfeldske undervisningsmetode var skrevet af Frederiksberglærerinden Emilie West. Bogen udkom første gang i 1889, og på titelbladet anbefaler Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet bogen som hjælpemiddel ved Almuellærerinde-Examen. Derved var bogen i praksis udtryk for den autoriserede undervisning. I 1912 udgav Sofie Hansen bogen »Håndarbejdet i Skolen«, og tredje udgave fra 1925 fik Johanne Blom (1859-1937) som medforfatter. Johanne Blom blev i 1916 undervisningsministeriets første inspektice i håndarbejde, så dermed var også denne bog så godt som autoriseret. På titelbladet står også trykt: »Anbefalet af Undervisningsministeriet«.

Det vil sige, at en håndarbejds lærerinde med undervisningsplanen og lærebogen i hånden kunne levere håndarbejdsundervisning, som levede op til de officielle krav. Lærebøgerne blev en slags »køgebøger« i god håndarbejdsundervisning.

Denne schweizerklud er syet omkring 1900 af Agnete Hansen i Plenges Privatskole i Viborg. Den er 170x20 cm og består af 7 øvelsesstykker med linnedsyning, broderi, lapning og stopning (Kalundborg og Omegns Museum, nr. 14.654). ►

Det er paradoksalt og tankevækkende, at hverken Kerschensteiners teorier om arbejdsskolen eller de reformpædagogiske strømninger i 1920'-30'erne fik nævneværdig indflydelse på håndarbejdsundervisningen. Hverken på det faglige indhold eller på undervisningsmetoden. En af forklaringerne kunne være, at netop undervisningsplaner og lærebøger var så indarbejdede i lærernes og skolemyndighedernes bevidsthed, at man ikke forbandt de nye tanker med håndarbejdsfaget, der dog er et manuelt fag. Det samme forhold gjorde sig gældende for faget sløjd, hvor Aksel Mikkelsen docerede tanker og teorier svarende til de schallenfeldske. Dog har der hele tiden i de sidste 100 år været to retninger inden for faget sløjd; to retninger, der har afstedkommet en løbende diskussion både om faglig-pædagogisk indhold og om metode. Alligevel har faget sløjd nok også lidt under at have en fastlagt modelrække, som har holdt længere, end den egentlig kunne bære.

For håndarbejde har en fastholden ved en bestemt modelrække i hvert fald medført, at de pædagogiske overvejelser og begrundelser ofte er gledet i baggrunden. Hvad der i 1890 kunne være velargumenteret, kunne 50 år efter fremstå som en del af et fastlagt pensum, men uden egen begrundelse. Eller i hvert fald uden en faglig-pædagogisk begrundelse. F.eks. skulle man i mange år i de københavnske skoler sy samme slags gymnastikdragt. Ikke fordi pigerne lærte særlige syteknikker ved denne model, men fordi de skulle være ens ved den årlige idrætsdag! Således var det efter planen i 1930'erne.²⁰⁾

Undervisningsplanen fra 1933 er ellers en af de bemærkelsesværdige i den lange række af planer, som Københavns kommunale skolevæsen har udsendt. Den er forbilledlig præcis i sin målsætning og forsøger at geninddrage det dannende aspekt i håndarbejdsundervisningen. Det gøres bl.a. ved at henregne håndarbejde til kulturfagene, men dog pointere, at teknikkerne er det væsentlige. Planen skal også ses som et bidrag til den dengang førte diskussion om, hvilke fag der kunne opfattes som kulturfag.

Fra indledningen skal følgende citeres til at belyse disse forhold: »Haandarbejde er et af Skolens praktiske Fag, og Maalet er at gøre vore Piger selvhjulpne, saa at de, naar de gaar ud af Skolen, selv kan klippe og sy eller strikke og hækle de Klædningsstykker, de har Brug for at udføre, og tillige har lært at reparere baade vævet, haandstrikket og maskinstrikket Stof.

Praktisk Haandarbejde er et »levende« Fag. Tiden har vekslende Krav, og selv om det ikke er Skolens Opgave at lære Børnene det »sidste Skrig«,

er det paakrævet, at de Arbejder, Børnene udfører, skal være i Overensstemmelse med Tidens Fordringer; derfor maa Haandarbejdsplanen i en vis Forstand være *Genstand for en stadig Revision*, Mønstre maa jævnlig skifte, og hvis eet af Planens Klædningsstykker bliver forældet, maa et andet sættes i Stedet.

Men Haandarbejde er tillige et Kulturfag. Det er ikke blot Skolens Opgave at lære Børnene det nyttige og praktiske, men tillige at udvikle deres Smag.

Og senere hedder det: »*Teknikken er Planens Kærne*: det Børnene skal kunne ved Udgangen af Klassen, er Forudsætningen for senere Klassers Arbejde. Den ligger fuldkommen fast«.

Et andet eksempel på, at model og faglig-pædagogisk begrundelse ikke fulgtes ad, er hæftebåndet eller fæstebåndet. Det kaldes også »den tredje hånd« og er et hjælpemiddel, når lange, lige sømme skal sys i hånden. Sytøjet fæstnes til båndet, der selv er fastgjort f.eks. til et søm på bagsiden af skolepulten. Ved at stramme fæstebånd og sytøj ud, lettes syningen, og stingene kan sys helt regelmæssigt. Der er således en faglig begrundelse for, at eleverne som noget af det første skulle sy et fæstebånd.

I 1949 syede jeg i forskolen et fæstebånd, men lærerinden fortalte os ikke, at det var et fæstebånd. For os var det den første øvelse i broderisting på ternet stof!

Nu er min lærerinde død, så jeg kan ikke spørge hende om, hvorfor. Kendte hun ikke til brugen af fæstebåndet? Eller syntes hun ikke, at det var en hjælp? For mig ser det mest ud til, at hun uden større refleksioner overholdt en given undervisningsplan, men »glemte« de faglige og pædagogiske begrundelser herfor.²¹⁾

Modelrækken var stort set den samme gennem årtier, ligesom timetallet var stabilt indtil efter anden verdenskrig.²²⁾ I 1960 var faget obligatorisk til og med 7. skoleår,²³⁾ men derefter gik det tilbage med stormskridt, og i dag er det kun obligatorisk på 4. klassetrin og kan tilbydes som valgfag i 8.-10. klasse.

Lærerindeuddannelsen og Emilie West

I 1859 blev der for første gang etableret en offentlig eksamen for lærerinder, den såkaldte Almuelærerinde-Examen, men der blev ikke samtidig oprettet statslige seminarier, hvor kvinder kunne få gratis undervisning på lige fod med mændene. Kvinderne måtte selv skaffe sig den fornødne

viden, og flere private seminarier så derfor dagens lys. Natalie Zahles var det første efterfulgt af Femmers Kvindeseminarium.²⁴⁾

Håndarbejde indgik som et obligatorisk fag til lærerindeeksamen, men først efter 1889 blev det påbudt, at eksaminanden skulle fremvise viden og kunnen i den schallenfeldske undervisningsmetode.²⁵⁾ Ved eksamen gjaldt karakteren i kvindeligt håndarbejde tredobbelt, hvilket siger noget om den værdi, man tillagde faget og lærerindens dygtighed heri. Som hjælpemiddel angives Emilie West's lærebog.

Der gjaldt ligeledes særbestemmelser for kvinder ved eksaminationen i matematik, regning, tegning og sang, idet der ikke fordredes så meget som af de mandlige kolleger. Derimod var der ens krav til begge køn i fagene religion, dansk, historie, geografi, naturhistorie, pædagogik, praktisk færdighed i skolegerning og i skrivning.

De fleste nyuddannede lærerinder blev ansat i København, fordi lønnen her var højere end i købstadskolerne. På landet var der næsten kun enelærer-embeder, som var besat af mænd.

Fra 1883 etablerede Dansk Husflidsselskab derfor kurser for kvinder, der gerne ville undervise i håndarbejde i den landsbyordnede skole. Det fordredes ikke, at deltagerne havde en forudgående pædagogisk uddannelse, og det var bl.a. lærerens kone, der kom på visse kurser, der kan betragtes som det første tiltag til uddannelse af faglærerinder.

Emilie West blev engageret til at lede disse kurser, og her praktiserede hun den schallenfeldske undervisningsmetode, som 6 år senere blev en fast del af Almuelærerinde-Examen. Kurserne kan også betragtes som en forløber for seminarierne for forskolelærerinder, hvoraf det første oprettedes i Vejle i 1893.

I 1906 overgik kurserne fra Dansk Husflidsselskab til statens regi og blev døbt Statens Haandgerningskursus. Disse kurser blev i 1972/73 overført til Danmarks Lærerhøjskole, hvor Afdelingen for Håndarbejde siden har etableret videreuddannelse for håndarbejds lærere i folkeskolen og på seminarier. I 1980'erne er der på Danmarks Lærerhøjskole arbejdet på at få oprettet et cand.pæd.-studium i håndarbejde, men i skrivende stund er intet endnu afgjort.

- ◀ *Tidligere havde Københavns skoler – ligesom alle andre skoler – en obligatorisk modelrække, som pigerne skulle sy og strikke i løbet af et enkelt skoleår. I 4. klasse strikkes der i 1945 vanter eller barnhue, og sydes en bluse eller en kittelkjole. Blusen har hæklet bælte.*

Lige før 1900 blev der som nævnt etableret en uddannelse for kvinder til forskolelærerinder.²⁶⁾ Til at begynde med var det en etårig uddannelse, der gav adgang til undervisning i folkeskolens første klasser. En forskolelærerinde skulle imidlertid også påtage sig håndarbejdsundervisning i alle hovedskolens klasser. Forskolerne på landet var en billig løsning på problemer omkring skolernes udbygning. Forskolen blev ofte oprettet i et lejet lokale, og lærerindens boligforhold var også yderst primitiv. På den ene side kunne man sige, at det var godt, at der blev åbnet kvinder mulighed for en statslig anerkendt uddannelse, men på den anden side viste uddannelsen sig at skabe mange problemer, bl.a. af fagforeningsmæssig art. Forskolelærerinderne blev anset for løntrykkere og opnåede aldrig samme anseelse som »rigtige« lærerinder. Det har måske også smittet af på håndarbejdsfagets anseelse. Det spillede tillige en rolle, at landbefolkningen generelt havde ringe tiltro til kvinders pædagogiske formåen.

Folkeskolelærerinderne fik på grund af deres forpligtelse til at undervise alle klassers piger i håndarbejde en overmåde stor arbejdsbyrde. Mange taler deres sag,²⁷⁾ og man kan måske formode, at forskolelærerinderne på grund af deres ret isolerede stilling og høje timetal har undervist på samme måde i håndarbejde hele deres virkeperiode og således har været med til at fastlåse faget i dets udvikling. Med en hårdt presset arbejdsdag var de nok ikke så motiveret for at prøve nyt, men holdt sig til det allerede afprøvede og til anvisningerne i lærebøgerne.

Undervisningsvejledningen fra 1960

I forlængelse af folkeskoleloven i 1958 udsendte undervisningsministeriet i 1960 undervisningsvejledninger for alle fag.²⁸⁾ Det er gennemgående i disse vejledninger, at der reageres imod den tidligere så kundskabsorienterede skole.

For faget håndarbejde er det værd at lægge mærke til, at vejledningen både i holdning og ordvalg lægger sig meget tæt op ad den omtalte plan for Københavns kommuneskoler fra 1933. Man kan måske heraf konkludere, at de intentioner, der publiceredes i 1933, ikke blev efterlevet af tilstrækkeligt mange lærerinder. Man fandt det nødvendigt at gentage dem nu flere årtier efter, også selv om de tydeligt var udtrykt i tidens mest anvendte lærebog skrevet af Gerda Bohn-Jespersen: Pædagogisk-faglig Vejledning i Håndarbejde. Bogen udkom første gang i 1934 og blev fulgt af ni udgaver, hvilket vel også var med til at fastlåse faget.

Nogle ord er dog helt nye i 1960-vejledningen. Der lægges vægt på

Foreningen af danske Håndarbejds lærere holdt på sit årsmøde i 1971 nogle idékurser. Bente Støvelbæk fra Gladsaxe underviste i påsketing, der kunne bruges i p-fagsordningerne. Tingene er syet i filt, der var meget populært, fordi arbejdet hurtigt kunne blive færdigt.

fagets æstetiske formål, og det udtryktes således, at eleverne får »interesse for at fremstille kønne håndarbejder i deres fritid og lyst til og sans for at indrette smukke, personligt prægede hjem«.

I formålet for faget tales der om at udvikle børnenes smag og deres »sans for farver, form, orden og skønhed«. Tidens normer for smag var dog ret fastlagte, f.eks. måtte man ikke sætte farverne grønt og blå sammen. Det var dårlig smag! Så selv om der i vejledningen var en åbning hen imod det tilladelige i personlige udtryksformer, så satte de gældende normer grænser for, *hvor* personlige de fik lov til at være.

Det er i øvrigt første gang, at man nævner elevernes fritid og ikke kun fokuserer på de kundskaber og færdigheder, som barnet vil få brug for som voksen. Også et andet afsnit i vejledningen viser et ændret syn

på eleven. Om de små klasser siges det, at der på grund af forskellig motorisk udvikling ikke må stilles for store krav til elevernes tekniske kunnen, og »man må gerne kunne se på et arbejde, at det er barnet, der har udført det«. Det er nye toner, der peger hen imod det senere anvendte begreb »stadie-ægte arbejder«, dvs. arbejder, der er udtryk for barnets udviklingsstade. Tidligere var den ideelle fordring, at barnets arbejde var ligeså fint som den voksnes.

For første gang nævnes også ordet lystbetonet, og fra 1933-planen gentages det, at modellerne skal være i overensstemmelse med tidens krav. Der tages dog det forbehold, at det kun kan forekomme »såvidt teknikken tillader det.«

Der skal stadig bruges anskuelsesundervisning, og den lange række af forevisningsmidler opremses. Tråden bagud til Emilie West er således åbenlys.

Undervisningsvejledningen fra 1976

Helt andre toner slås der an i undervisningsvejledningen fra 1976,²⁹⁾ der blev udformet på baggrund af den nye folkeskolelov i 1975. Her bruges udtrykkene selvstændig smag og personlig udtryksform. F.eks. står der under overskriften Udvælgelse af emner: »Ud fra et grundlæggende kendskab til redskaber, discipliner og materialer kan eleven stilles over for opgaver, der har mange løsningsmuligheder. Derved får den enkelte elev mulighed for selvstændigt at planlægge og gennemføre et arbejde med personligt præg.

Dette bidrager til at udvikle elevens initiativ og kombinationsevne og kan medvirke til at inspirere og stimulere fritidsinteresser«.

Det er bemærkelsesværdigt, at der siges »mange løsningsmuligheder«, ihukommende tidligere tiders pensum, der kun rummede én løsningsmulighed, nemlig den, lærerinden gav.

Karakteristisk for vejledningen er også, at der flere steder står, at eleverne tidligt skal konfronteres med mange forskellige materialer, ligesom udbuddet af valgbare teknikker er overvældende. Der er ingen grænser for alle de teknikker, som eleverne kan lære – eller nok nærmere snuse til.

For den lærerinde, der selv havde gået i »pensum-skolen«, selv havde fået en lignende håndarbejdsundervisning på seminariet og selv havde undervist efter »model-metoden«, er der ikke megen hjælp at hente i vejledningen. Groft sagt siger den, at nu skal håndarbejds læreren det hele

på én gang: både det personlighedsdannende, det håndarbejdstekniske og det såkaldt tværgående, hvilket er områder som farvelære, formgivning, forbrugerorientering og kulturhistorie.

Vejledningen er gennemsyret af en optimistisk holdning til barnet og dets lyst og evne til selv at vælge og gennemføre et forløb. Det udtrykkes direkte, at et af målene med håndarbejdsundervisningen er at fremme personlige særpræg; håndarbejde som håndarbejde træder i baggrunden. Læreren skal heller ikke være lærer i »gammel« forstand, men instruktør, vejleder og hjælper.

Med en sådan indstilling til et fag måtte det give bagslag. I praksis blev håndarbejdsundervisningen i slutningen af 1960'erne og op i 1970'erne mere en hobby-aktivitet, hvor man ikke beskæftigede sig med tekstilet på dets egne præmisser, men først og fremmest legede med det på barnets præmisser. Skønt det dannende aspekt sådan set er stærkt fremhævet i undervisningsvejledningen, vil jeg stille mig skeptisk overfor, om det i praksis blev kædet sammen med håndarbejdsundervisningen, som den fandt sted mange steder.

Det viste sig hurtigt, at der måtte en udvælgelse af bl.a. teknikker og emner til for at få hold på faget igen. Det var umuligt for både lærere og elever at få noget tilfredsstillende ud af at have alle teknikker og alle materialer til rådighed. Alt blev ligegyldigt, når noget andet ligeså godt kunne have været valgt. Paradoksalt nok kom denne eksplosion af de faglige muligheder samtidig med, at det obligatoriske timetal faldt drastisk. Håndarbejde blev obligatorisk på ét klassetrin to timer ugentlig, men de fleste kommuner tilbød faget i 4.-5. klasse + i valgordningen i 8.-10. klasse.

I et historisk perspektiv ligner 1975-vejledningen nærmest en krampe-trækning, hvor man ville af med fagets fortid, men endnu ikke havde styr på, hvad nutiden endsige fremtiden så skulle indeholde.

Faget de sidste 100 år

Når vi ser på håndarbejdsfaget de sidste godt 100 år, så tegner der sig følgende billede:³⁰⁾

Før 1870'erne var det fortrinsvis teknisk oplæring, man lagde vægt på. I løbet af 1880'erne og de næste årtier forsøgte man med indførelse af den schallenfeldske metode både at tilgodese den tekniske oplæring, men også bevidst at indkredse og udnytte de dannende sider i faget.

Det er så min påstand på baggrund af gennemgået materiale, at faget

på grund af den måde, som den schallenfeldske metode blev praktiseret på op i 1900-årene, efterhånden blev drænet for det bevidst opdragende indhold og igen fik overvægt til en teknisk oplæring. Det skyldtes dels lærerindernes modstand mod en ny undervisningsform og et nyt fagindhold, dels skolemyndighedernes manglende vilje til at skabe de nødvendige økonomiske forhold for faget. Anskuelsesundervisning kræver f.eks. en del forevisningsmidler, og disse blev sjældent indkøbt i nødvendigt omfang. Skolemyndighederne kviede sig også ved at give lærerinderne den fornødne efteruddannelse, så de kunne leve op til de krav, der stillede.

De dannende aspekter i faget kom først op til overfladen igen hen imod 1960'erne og især i begyndelsen af 1970'erne, men da druknede de i udbuddet af discipliner og teknikker. Valgfrihed på alle måder både med hensyn til indhold, emne og metode skabte i bedste fald aktivitet, i værste fald kaos. Nu skulle alt for enhver pris være forskelligt. Alt opfattedes som udtryk for den enkelte elevs særpræg, og faget tabte sin identitet på gulvet. Denne blev samlet op i løbet af 1970'erne og er nu ved at finde en form, hvor de faglig-pædagogiske og dannelsesmæssige begrundelser lapper over hinanden og afstedkommer den spænding, der gør faget levedygtigt.

HÅNDARBEJDE – et pigefag i drengeskolen: sådan lyder denne artikels overskrift. Selv om drenge nu også har håndarbejde i skolen, peger den på et af skolens hovedproblemer: nemlig de forskellige opfattelser af, hvilke grundlæggende kundskaber og værdinormer vi i dagt bør bibringe vore børn.³¹⁾ Faget håndarbejde har et meget lavt timetal på skemaet, og dette er vel et af udtrykkene for en vurdering af, hvad MAN mener er vigtigst for vores børn: nemlig grundlæggende kundskaber i de boglige og naturvidenskabelige fag. I vores skole vægter vi ikke de fag, der i særlig grad tilgodeser børnenes oplevelses- og udtryksmuligheder, og det er derfor diskutabelt, om vi lever op til kravet i folkeskoleloven om, at skolen skal medvirke til det enkelte barns alsidige udvikling.

Ligeledes er det diskutabelt, om skolen medvirker til at skabe lighed imellem kønnene ved at undervise drenge og piger sammen i håndarbejde al den stund, drenge og piger modtager undervisning forskellig og har forskellig adfærd.

Noter:

1. Emilie West: Vejledning til methodisk Undervisning i kvindeligt Haandarbejde. Kbh. 1889, s. 5ff.
2. Undervisningsplan for Københavns Kommuneskoler. 19. Dec. 1929.
3. Undervisningsvejledning for folkeskolen. 8. Håndarbejde. Undervisningsministeriet 1976.
4. Minna Kragelund: HÅNDARBEJDE. Et undervisningsfag i samfundsmæssig sammenhæng 1880-1980. En bibliografi. Kbh. 1984.
5. Ingrid Markussen: Skolens fag fra 1814 til 1958, s. 26-30 i Lærerkursus 1975, 11. Skolens fag og indhold. Danmarks Radios undervisningsafdeling/Danmarks Lærerhøjskole. Kbh. 1975.
6. Jacob Henric Schou: Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve samt andre trykte Anordninger. XVII Deels, 1ste Stykke. Kbh. 1815, s. 284-85. – Om København, se i øvrigt: Joakim Larsen: Bidrag til Kjøbenhavns offentlige Skolevæsens Historie. Kbh. 1881 og samme: Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse aktmæssig fremstillet. Kbh. 1914.
7. Både denne og 1876-planen opbevares på Det kongelige Bibliotek, småtrykssamlingen.
8. Joakim Larsen: Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse aktmæssig fremstillet. Kbh. 1914, s. 522.
9. Meddelelser angaaende det kommunale Skolevæsen i Købstæderne og Handelspladserne for Aaret 1890. Kbh. 1892.
10. Artikel af Minna Kragelund om syskoler. I: Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk. Under udgivelse.
11. Rosalie Schallenfelf: Der Handarbeits-Unterricht in Schulen. Frankfurt am Main 1861. – Denne bog blev oversat til norsk og udgivet under titlen »Om Undervisningen i Haandgjerningsskoler for Piger« i Norsk Skoletidende, 1871, Tillægshæfte Nr. 1.
12. Den første danske litteratur om metoden er nævnt i noterne til artiklen Håndarbejdsundervisning i faglig-pædagogisk sammenhæng skrevet af Minna Kragelund og trykt i tidskriftet Pædagogik 1981, nr. 4.
13. N. Zahles Skole 1887 (årsberetning), s. 25-26.
14. Dansk Husflidstidende 1883, s. 27-28 og 1907, s. 28 (nekrolog).
15. Minna Kragelund: Håndarbejdsundervisning i faglig-pædagogisk sammenhæng. I: Pædagogik 1981, nr. 4.
16. Jessie Kochendorff-Andersen: De københavnske kommunelærerinders organisering og deres kamp for ligestilling 1891-1921. – Speciale. Københavns Universitet 1983.
17. Beretning om det Kjøbenhavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand for Aaret 1900. Kbh. 1901, s. 108f.
18. Danmarks Lærerforenings Medlemsblad 1890, 5. maj.
19. Artikler i Vor Ungdom 1900 og 1901 af bl.a. Sarah Olivia Reitzel, I. Bohr og Anna Eeg Schou. Se også Nationaltidende 1900, 15. januar samt anførte bibliografi om håndarbejde (note 4), nr. 604ff.
20. Plan for Haandarbejdsundervisningen ved Københavns Kommuneskoler. August 1933, s. 5: »En Særstilling danner Gymnastikdragten i 5. Klasse. Den syes i den af Gymnastikinspektøren fordrede Form og Farve, og her maa alle Elever for Masseopvisningens Skyld, være ens«.

21. Min lærerinde skulle dog have haft alle muligheder for at kende til brugen af fæstebåndet. I tidens mest brugte lærebog: Gerda Bohn-Jespersen: Pædagogisk-faglig Vejledning i Haandarbejde (1. udg. 1934, 10. udg. 1969) er der f.eks. i førsteudgaven nøje anvisning på brugen af fæstebånd både i tegning og ord. Bl.a.: »Brugen af Fæstebaand indøves. Dette er Barnets »3. Haand«. Knappenaalen, der fastholder Sytøjet, sættes på tværs af Fæstebaandet (Fig. 2). Stoffet rives derved ikke saa let. Den sættes *lige* ud for, hvor man syr. Trækkes Stoffet paa skraa, har man ikke tilstrækkelig Nytte af Fæstebaandet. Arbejdet fastgøres i tilpas Afstand, saa Systillingen bliver bekvem og sundhedsmæssigt set god.
Grib fat paa Sytøjet med venstre Haand lige ud for Naalen. Tommelfingeren oven over Sytøjet.
Alle de andre Fingre under Sytøjet.
Stram Sytøjet ud«. (side 17).
22. På Komtesse Moltkes Pigeskole (nu Kildegård Gymnasium) undervistes der 1919-20 27 ugentlige timer i håndarbejde på 1.-8. klassetrin. 1928-29 var det 28 timer på 1.-9. klassetrin. Dette timetal holdt sig til 1951-52. I 1961-62 var det 19 timer på 2.-8. klassetrin og i 1975-76 4 – fire – timer på 4.-5. klassetrin. – Kilde: Skolens årsprogrammer.
23. Undervisningsvejledning for Folkeskolen. Betænkning Nr. 253, Kbh. 1960, s. 165.
24. Ang. uddannelse af håndarbejds lærere se følgende artikler, jeg har skrevet: Kvindeligt husflid. I: Den ideologiske husflid. Arv og Eje 1980. Udg. af Dansk Kulturhistorisk Museumsforening 1983. – Om moderne håndarbejdsundervisning i 1890'erne. I: Alle tiders Odsherred. Årbog 1986 for Odsherreds Folkemuseum. – Opdragende håndarbejde. I: Arv og Eje 1987. Udg. af Dansk Kulturhistorisk Museumsforening. – Se desuden Grethe Benzen Møller: Emilie West og Dorothea Heckscher. Ikke to alen ud af eet stykke. I: Håndarbejde i skolen 1984, nr. 2.
25. Bestemmelser om Skolelærer- og Skolelærerinde-Examen i Overensstemmelse med Lov af 25de Juli 1867. Kbh. 1889.
26. Karl Rønne: Forskoler på landet. I: Uddannelseshistorie 1984. 18. årbog for Selskabet for Dansk Skolehistorie.
27. Se anf. bibliografi om håndarbejde (note 4), f.eks. artikler af Johanne Langballe.
28. Undervisningsvejledning for Folkeskolen. Betænkning nr. 253. Kbh. 1960.
29. Undervisningsvejledning for Folkeskolen. Håndarbejde 1976, Undervisningsministeriet 1976.
30. Væsentlige officielle papirer om faget håndarbejde i de sidste 100 år er følgende: Cirkulære af 20.11.1899. – Bekendtgørelse ang. Undervisningen i Mellem skolen af 1.7.1904. – Cirkulære af 30.10.1908, – af 1.8.1921, – af 26.1.1928 og af 20.2.1933. – Undervisningsvejledning for den eksamensfri Folkeskole. Kbh. 1943. – Undervisningsvejledning for Folkeskolen. Kbh. 1960. – Undervisningsvejledning for Folkeskolen. Kbh. 1976. Se i øvrigt anf. bibliografi (note 4), hvis kapitel om lovtekster m.v. har særskilte afsnit om bl.a. læreruddannelsen og om administrative bestemmelser for Københavns kommunes skolevæsen.
31. Om grundlæggende kundskaber. Et debatoplæg. Udg. af Direktoratet for Folkeskolen og Seminarierne m.v. 1986.